

Іван Романюк, Юрій Зінко (Вінниця)

СТАВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ ДО ЦЕРКВИ НА СЕЛІ в 50-ті – середині 60-х рр. ХХ ст.

В радянський час вважалось, що в соціалістичному суспільстві відсутні соціальні передумови для збереження релігії, оскільки, із знищенням експлуатації людини, буцімто усувалась сама можливість існування подібних забобонів. Ця позиція підкріплювалась такими аргументами, як ліквідація в СРСР безробіття, постійний ріст матеріальної забезпеченості, загальноосвітнього і культурного рівня народу. Передбачалось також, що широке втягування трудящих до трудової та громадської діяльності, боротьби за побудову соціалізму і комунізму ледь не автоматично буде супроводжуватись зростанням політичної свідомості і приведе до повного торжества комуністичного світогляду, у тому числі й атеїзму.

Одним із найбільш розповсюджених засобів «перероблення» свідомості, що мав розчищати дорогу для формування нового комуністичного світогляду, стало знищення і поступове закриття закладів релігійного культу, що супроводжувалось повселюдною компрометацією релігії.

Законодавчо-правова основа державної політики по відношенню до церкви була за своєю суттю створена ще в перші роки радянського правління. Тільки за період з 1918 по 1924 рр. видано більше 120 декретів, циркулярів, інструкцій, які регламентували діяльність церкви. Цими першими нормативними актами радянська влада намагалась обмежити вплив релігії в країні¹.

Зауважимо, що на початку 20-х рр. в Україні православні храми існували в кожному селі, на більшості хуторів було побудовано каплиці чи невеликі церкви, де віруючі могли задовольнити свої релігійні потреби. Радянська влада розгорнула масштабне руйнування церков та інших культових споруд, знищення культового майна. Так, на кінець 1936 р. в Україні діючими залишалися були лише 9% церков, що існували до 1917 року².

Релігійність усувалась із суспільства насильницькими методами, натомість насаджувалась нова атеїстична мораль. При цьому замість ідейних дискусій радянська влада віддавала перевагу прямій політичній конфронтації. По відношенню до віруючих людей у радянському суспільстві створювалась атмосфера глумлення та нетерпимості. Значна частина населення, залишаючись віруючими людьми, намагалась уникнути суспільного осуду, відтак переставала ходити до церкви. У той

же час зменшення числа церков і їх прихожан подавались сталінською пропагандою як доказ зниження рівня релігійності населення.

До осені 1939 р. на землях східної України нараховувалось загалом близько 100 діючих церков³. У релігійній ситуації наступав новий етап, який характеризувався насильницьким витісненням із масової свідомості традиційних вірувань і заміщенням їх цінностями нового політичного режиму. За офіційними твердженнями співвідношення сил між релігією і атеїзмом до початку 40-х рр. склалось на користь останнього. Однак релігія – це не те, що знають і у що вірять освічені церковні люди, а те, у що вірять і що знають народні маси, суспільна свідомість їх коріниться в умовах життя суспільства.

Релігія як світоглядна система й моральний імператив не може існувати ізольовано від навколишніх реалій, інакше вона втрачає сенс. Лише в системі суспільних відносин релігія здатна виконувати свою специфічну роль. Це характерно і для атеїстичних держав, якою був Радянський Союз, де значна частина населення сповідувала релігійні цінності приховано, водночас керуючись ними у повсякденному житті. У цьому руслі церкву і служителів культу не можна вважати аполітичною структурою. Саме українська церква, вступаючи у певні відносини з державними органами, впливала на хід історичного процесу, скеровуючи його у бік прогресу.

Відомо, що в СРСР існував режим відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Такий вид взаємин між церквою і державою цілком відповідав сутності системи, оскільки позбавляв релігійні організації традиційної монополії у виконанні ідеологічної та інтеграційної функцій у сучасному суспільстві. На відміну від інших країн, де панував зазначений режим відокремлення, світський характер радянської держави втілювався у войовничому атеїзмі, основна мета якого зводилася до подолання «релігійних пережитків», а фактично – знищення релігії взагалі⁴.

У роки Другої світової війни багато питань державної ваги, які впливали на життя церкви, ставились керівниками країни без будь-якого законодавчого обґрунтування або в обхід попереднім рішенням. Така деяка «відлига» у ставленні держави до церкви та віруючих дієво сприяли їх значному внеску в перемогу над ворогом: вносились значні кошти на озброєння армії, широко пропагувалась мобілізація всіх зусиль народу на безкомпромісну, священну боротьбу з окупантами.

Встановлення всеосяжного контролю над релігійним життям в країні зумовило створення в роки війни спеціальних органів, підпорядкованих безпосередньо уряду СРСР. Так, 14 вересня 1943 р. створено Раду у справах Російської православної церкви (РСРПЦ) при РНК СРСР⁵. У функції Ради входила розробка проектів законодавчих

актів і постанов з питань, що торкалися РПЦ; нагляд за правильним і своєчасним втіленням у життя законів і постанов; інформування уряду СРСР про стан РПЦ, її становища на місцях; вирішення питань реєстрації церковних громад через інститут уповноважених; відкриття нових парафій; розгляд конфліктних ситуацій тощо.

Поряд з цим, сплеск релігійних почуттів під час Другої світової війни змусив владні структури шукати нові форми контролю за представниками різних віросповідань, що проживали в межах СРСР. Таким органом стала Рада у справах релігійних культів (РСРК), створення 18 травня 1944 р. за аналогією з РСРПЦ. На цей орган покладалося завдання здійснення зв'язку між урядом СРСР та керівниками релігійних об'єднань: вірмено-григоріанської, лютеранської церков і мусульманською, іудейською, буддійською, сектантською віросповідань з питань, що вимагали вирішення урядом СРСР. Це був орган нагляду і контролю з боку держави за релігійними конфесіями⁶.

Подібна «гальванізація» релігії була наслідком експериментальної ситуації, породженої важкою моральною обстановкою воєнних років. Число людей, які відвідували богослужіння у храмах, церквах, молитовних будинках, різко збільшувалась. Слід зазначити, що священнослужителі проявляли турботу про людей, допомагали хворим, самотнім, пристарілим і сиротам. Це позитивно дисонувало з холодністю і бездушністю основної маси державних чиновників, які не бажали розібратись і вникнути в суть житейських справ. В результаті помітно збільшувалось число людей, які відкрито дотримувались релігійної обрядовості.

Багато віруючих стали вимагати від уряду відкриття церков та молитовних будинків. У Держкомітет у справах православної церкви і на адресу Ради Народних Комісарів СРСР приходила велика кількість листів, звернень з подібними проханнями. Слід зазначити, що гітлерівці на тимчасово окупованій території частіше всього не чинили особливих перешкод і із політичних міркувань навіть сприяли відновленню роботи частини церков, закритих радянською владою у 20–30-ті рр. Так під час окупації у 18 східних областях було відкрито 4177 церков і 22 монастирі. Фактично це число було значно більшим, оскільки лише після визволення території України і до середини 50-х рр. було закрито 1050 діючих церков і 20 монастирів⁷.

Тому після звільнення окупованих районів партійно-державна влада, враховуючи складність суспільно-політичної ситуації, не поспішала змінювати політику по відношенню до храмів і молитовних будинків. Більше того, відгукуючись на багаточисельні прохання віруючих, що надходили із різних місць, було відкрито нові церкви, особливо в сільській місцевості.

Переважаючими в повоєнні роки були конфесії Російської православної церкви (РПЦ), а також Української греко-католицької церкви (УГКЦ). Конфесії останньої функціонували переважно в Західному регіоні, а також частково в тих областях, що географічно прилягали до нього – Хмельниччина, Житомирщина, Вінниччина тощо.

Однак життя показало, що розпочате у війну деяке покращення відносин між державою і церквою було тимчасовим. Оскільки РПЦ традиційно відігравала роль домінуючої конфесії на європейській території СРСР, то саме їй відводилась функція своєрідного інструмента втілення своєї політики серед православних. Встановленню нового режиму на західноукраїнських теренах заважала насамперед греко-католицька церква. У 1939 р. УГКЦ налічувала 5 єпархій, 3,5 тисяч священників, понад 4 млн. віруючих, 4440 церков, понад 10 тисяч початкових шкіл та гімназій, 36 видавництв⁸. Українську православну церкву радянський режим спромігся ліквідувати ще на початку 30-х років. Не вписуючись у систему тоталітарної організації суспільства, греко-католики, яких більшовицька влада вважала одними з найбільш опозиційно налаштованих, прирекла себе на нерівне протистояння зі сталінським режимом. Незважаючи на те, що УГКЦ охоплювала своїм впливом меншу частину населення України, в західному регіоні України вона відігравала домінуючу роль і вважалася головним ворогом режиму⁹.

Так, виконуючи волю центру, державні і партійні органи вирішили об'єднати греко-католицьку (уніатську) церкву з Російською православною. Знищення УГКЦ укладалося в логіку розвитку тоталітарної держави, яка органічно не могла співіснувати з будь-яким соціальним інститутом. У діяльності греко-католицького духовенства державне і партійне керівництво СРСР вбачало найбільшу загрозу, усвідомлюючи, що саме воно протягом декількох століть стояло в авангарді відродження незалежності України. Тому боротьба з ними відбувалася у контексті загальної політики партії у сфері релігії, поширення антирелігійної пропаганди серед широких верств українського суспільства.

У західноукраїнському регіоні майже все населення належало до чотирьох релігійних конфесій. Напередодні і в роки війни в Західній Україні проживало майже 2 млн. римо-католиків, 1,5 млн. православних, 8000 тис. іудеїв, та до 3,5 млн. греко-католиків¹⁰.

Львівський церковний собор у березні 1946 р. оголосив скасування унії 1596 р. та об'єднання УГКЦ з російською церквою, а в 1951 р. було знищено греко-католицьку церкву на Закарпатті. Усі греко-католицькі приходи Закарпаття ліквідувалися, а храми, монастирі, школи, та їхня власність передавалась УПЦ, громади якої створювались у селах та містах¹¹.

До об'єднання церков у п'яти областях (Львівській, Дрогобицькій, Станіславській, Тернопільській і Закарпатській) нараховувалось 3147 уніатських церковних приходів, із яких 59 примусово було об'єднано з РПЦ. Із 1832 священників прийняли православний сан 1241. У 231 храмі, духовенство та віруючі яких не дали згоди на об'єднання, служба була припинена, а із 590 осіб духовенства значна частина була заарештована, інша частина, не допущена до проведення служби в парафіях і залишила церкву. 48 уніатських монастирів, в яких налічувалось більше тисячі монахів, протягом 1946–1948 рр. було закрито. На середину 50-х рр. в Західній Україні нараховувалось 3215 діючих православних церков, із яких біля 3 тис. були колишніми уніатськими, а із 1254 священників більше однієї тисячі були колишніми уніатами¹².

Наприкінці 40-х рр. в Україні залишалось менше половини культових споруд, які служили людям за прямим призначенням, що майже втричі менше, ніж їх було на початку 20-х рр.¹³.

У кінці 40-х рр. – на початку 50-х рр. держава по відношенню до церкви виявляла певну байдужість. Однак невдовзі почалися утиски, що переросли в явно наступальну позицію. Не обійшли служителів культу, в свою чергу, і репресії, що мали місце на той час у західному регіоні. У середині 50-х рр. із 344 репресованих уніатських священників лише 243 були звільнені й повернулись додому¹⁴.

Можна сказати, що церква розділила сповна нележку долю, що випала її віруючим та всьому народу України. Знімалися з реєстрації храми, що мотивувалося головним чином «значним скороченням» числа прихожан, а також недотриманням діючими громадами законодавства. Починаючи з 1949 і по 1959 рр., число молитовних приміщень, що функціонували, зменшилось на 1290 одиниці. У республіці вже був цілий ряд сільських районів, де не залишилось жодного діючого культового приміщення¹⁵. Загалом, у республіці за 15 післявоєнних років з реєстрації було знято 1552 церковні громади¹⁶.

Проявом релігійності була і боротьба проти антицерковних дій місцевої влади, яка проявлялась у надсиланні у різні інстанції клопотань про відновлення парафій, захопленні пустуючих церковних приміщень.

Прикладом активної колективної релігійної поведінки, спрямованої проти акцій на закриття храмів, може служити приклад селян с. Благовіщенки Херсонської області, що мали місце в 1951 році. Коли компартійно-комсомольські активісти вдерлись в храм і почали переносити предмети культу в інші місця, то з наругою не змирились близько 50 чоловік похилого віку. Вони протестували проти закриття храму, лаялись, плакали, ображали, а деякі навіть намагались бити тих осіб, які вилучали церковні цінності. Отримав прочухана від селян і священник, оскільки, як вважали вони, він спровокував інцидент¹⁷.

Подекуди за причину ліквідації церкви правила відсутність у селі діючого священнослужителя, через що відправу в храмах здійснювали священники храмів, розташованих по сусідству. Такі громади в республіці фактично склали п'яту частину від загальної кількості. Не діючі храми пристосовувались під потреби установ культури – клуби, кінотеатри, спортивні зали, а також використовувались під склади паливно-мастильних матеріалів, мінеральних добрив, вугілля, під зерно та іншу сільськогосподарську продукцію. Так, п'ять діючих церков у селах Медівка, Хмелівка, Ново-Животів, Бугаївка і Животівка Оратівського району Вінницької області, були заповнені зерном врожаю 1949 і 1950 рр. Таке ж становище було і в церкві с. Потоки Немирівського району. Складами зернових ставали діючі церкви в селах Сирватинці Смотрицького і Вербородинці Старо-Константинівського районів Кам'янець-Подільської області¹⁸. Люди намагались скаржитися, що церкви руйнуються, а віруючим не дають можливості помолитись у храмі, але позитивних відгуків, як правило, не було.

Певна зміна політичних орієнтирів у відносинах влади і церкви відбулася лише після смерті Сталіна. Водночас, відлига другої половини 50-х років і пов'язаний з нею процес десталінізації радянського суспільства, всупереч всім сподіванням, майже не торкнулися церковного життя. Більше того, тиск, який відчувала на собі церква з боку держави, можна без перебільшення порівняти з 30-ми роками, коли «войовниче безвірство» зросло до рівня спланованої державної політики.

В червні 1954 р. газета «Правда» в передовій статті зауважувала, що функціонуючі громадські інституції «під свободою совісті чомусь розуміють лише свободу поширення релігійних поглядів». Відзначалось також, що в багатьох випадках їхня діяльність «немає войовничого наступального характеру, відірвана від життя»¹⁹. Виступ газети став, по суті, офіційною орієнтацією повсюдного посилення наступу на церкву та релігію взагалі.

Сталінське «обледеніння» змінилось хрущовським «потеплінням», під час якого церква зазнавала нових переслідувань. Почався експеримент прискореного будівництва «комуністичного раю» за 20 років в окремо взятій країні. «Ворожим елементам» з релігійними пережитками не було місця в цьому майбутньому.

З приходом до влади Хрущова ставлення держави до церкви ще більше загострилося – посилювався тиск на церкву. Вбачаючи в розповсюдженні релігійного світогляду достатньо серйозну загрозу монопольному пануванню комуністичної ідеології, КПРС рішуче виступала проти посилення релігійних настроїв у народі.

У наступному місяці ЦК КПРС у постанові від 7 липня 1954 р. «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення», яка не була опублікована в пресі, визнавалась помилковість існуючої думки про те, що з ліквідацією в нашій країні класової бази церкви і припиненням її контрреволюційної діяльності відпала необхідність в активній атеїстичній пропаганді, що в ході комуністичного будівництва релігійна ідеологія стихійно, самовпливно живе себе»²⁰. У ній також визначалися чергові завдання, шляхи і методи посилення антирелігійної пропаганди.

У вирішенні одвічної суперечки між релігійністю та атеїзмом Центральний Комітет партії право на володіння істиною в останній інстанції залишив за собою. І хоч ЦК КПРС у постанові від 10 листопада 1954 р. «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» зазначав, що не слід допускати адміністративного втручання в діяльність церкви, ображати почуття віруючих і священнослужителів²¹, однак це не змінило партійної стратегії щодо церкви. «...Комуністична партія, яка спирається на єдино правильний науковий світогляд – марксизм-ленінізм і його теоретичну основу – діалектичний матеріалізм, не може байдуже, нейтрально ставитися до релігії, як до ідеології, що нічого спільного не має з наукою»²².

Постанова, котра, на відміну від липневої 1954 р. дещо змінювала акценти і відразу ж з'явилася на сторінках газети «Правда», вимагала більш серйозного підходу до відбору лекторських кадрів, контролю з боку партійних організацій за здійсненням науково-атеїстичної пропаганди. У ній підкреслювалася необхідність глибокої, терпеливої, вмילו поставленої роботи з людьми, недопустимість «будь-яких образ почуттів віруючих і церковнослужителів, а також адміністративного втручання в діяльність церкви». Зазначена постанова отримала певне схвалення у середовищі духовенства. Воно намагалося тлумачити її як ослаблення обмежень у діяльності церкви і вживала певних заходів щодо посилення впливу на населення. Разом з тим, це не змінило ставлення держави до церкви. Цій постанові передувала значна кількість скарг, що находила на ім'я Голови Міністрів СРСР Г. Маленкова та в інші центральні органи. Віруючі скаржилися на те, що місцеві органи влади не дозволяють їм користуватися зареєстрованими церквами, деякі з яких навіть були передані правлінням колгоспів для збереження зерна²³.

Так у другій половині 50-х – першій половині 60-х рр. усе повернулось на «своє коло»: насаджувались централізована безбожність, затяте переслідування віруючих, партійно-державний войовничий атеїзм, глумний цинізм, зневага, які воскрешали ворожість до релігії. Між державою і церквою вирувала справжня ідеологічна

війна. Право віросповідання фактично зводилось до формальної конституційної декларації.

Будучи різко розкритикованими за відсутність антирелігійної роботи, партійні організації та окремі виконавці – пропагандисти, лектори – надмірно активно взялись за справу, керуючись постановою від 7 липня 1954 р. Організатори антирелігійної роботи дуже прямолінійно підійшли до вирішення проблеми атеїзму. У ряді випадків на віруючих здійснювався прямий тиск з вимогами негайного відходу від релігії, що супроводжувався різноманітними формами дискредитації церкви та окремих священнослужителів.

Влітку 1961 р. у Троїце-Сергієвій лаврі відбувся Архієрейський собор, на якому було визнано необхідним обмежити роль священника в житті парафії. Тоді, за словами архієпископа Кирила, що оцінював результати реформи 1961 р., на Помісному (1988 р.) соборі РПЦ, «духовенство виявилось усунутим не тільки від керування парафіями, але юридично – і від самих парафій». Безперечно цінним є його зауваження, що ці зміни були викликані не внутрішніми потребами церкви, а тією складною зовнішньою ситуацією, в котрій опинилась наша церква в кінці 50-х – на початку 60-х рр.²⁴

Так, на території Вінницької області за два повоєнні десятиріччя від сану священника «добровільно» відмовились 6 чоловік, у Дніпропетровській області «залишили» церковну службу більше 50 чоловік, Запорізькій – 7, Кіровоградській – 16 служителів культу²⁵.

Станом на кінець 50-х рр. недокомплект священників у республіці по відношенню до числа діючих молитовних приміщень складав більше 35,5%²⁶.

Дуже часто допускались образи служителів культу і віруючих, які без будь-яких на те підстав називалися людьми, що не заслуговують політичної довіри. До таких був віднесений і священник О. Кулянинський з села Семиполок Київської області, який, за словами уповноваженого ради, маючи вищу освіту й будучи активним в роботі з віруючими, заслуговує вжиття всіх заходів щодо його усунення з роботи²⁷.

У цілому ряді районів з боку місцевих організацій та окремих посадових осіб було допущено випадки адміністративного втручання в діяльність релігійних об'єднань і груп, а також грубого ставлення до представників духовенства.

На початку 60-х рр. наступ держави на церкву набуває нової сили. Особливо він посилюється після прийняття XXII з'їздом КПРС Програми партії. Завдання комуністичного будівництва вважались несумісними з діяльністю церкви. У 1960 р. процес вилучення культових споруд і зняття з реєстрації церковних громад набрав лавиноподібної форми. Відповідно до нової історичної обстановки в суспільстві трансформувалися й закони

держави щодо церкви. Суттєві зміни в законодавстві відбулися на початку 1961 р., у зв'язку з цим у квітні того ж року проведено спеціальну Всесоюзну нараду уповноважених у справах церкви при урядах республік та виконкомах Рад депутатів трудящих в областях. Метою наради стало роз'яснення нового Закону про культу і постанови Ради Міністрів СРСР від 16 березня 1961 р. «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу». У законі і в постанові вже обмежувались можливості відкриття церков. У той же час значною мірою спрощувалась процедура закриття діючих церков, молитовних будинків тощо. Культурні об'єкти тепер могли бути закриті на основі акту технічної комісії та висновку уповноваженого у справах церкви при облвиконкомі²⁸.

Культурні споруди з тих пір закривались і навіть зношувались у зв'язку з реконструкцією населених пунктів тощо. Так, у квітні 1962 р. згідно рішення Станіславського облвиконкому і ради в с. Пукасівці Галицького району розібрано приміщення дерев'яної церкви, а матеріали з неї використано для будівництва нового й добудови 2 старих клубів у трьох селах сільради²⁹.

Жорсткий контроль держави за діяльністю церкви призвів до фактичної втрати церквою і без того обмеженого права юридичної особи. Уповноважені у справах церкви в республіці та областях одержали вказівку не знайомити духовенство із законодавчими актами, де регламентувалася діяльність релігійних громад.

Так, в Адміністративний кодекс УРСР, що був прийнятий ще в 1927р., на протязі майже 20 років не вносились будь-які зміни. З 1940 р. цей кодекс зовсім не перевидавався. За цей час більшість його норм фактично втратили силу. Про це, до речі, доповідала у грудні 1958 р. міністр юстиції УРСР К. Згурська в листі на ім'я заступника голови Ради Міністрів УРСР М.С. Гречухи³⁰. Однак суттєвих змін у законодавчих документах початку 60-х рр. не відбувалося.

Ліквідаторський ухил держави щодо церкви набував усе більшої сили. В урядових структурах республіки занадто заповзято і з особливою рішучістю намагалися виконувати керівні вказівки центру. Діяли на рівні максималістів, ще й тому, що 60% всіх релігійних культурних споруд, що функціонували в середині 60-х рр. на території СРСР, знаходились в Україні³¹.

На початок 1961 р. кількість діючих в Україні церков та молитовних будинків становила 7484 одиниці, з них 3834 були в західних областях. Рада у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР ставила завдання в межах законодавства про культу значно скоротити кількість церков і молитовних будинків в Україні. Їх тотальне скорочення носило загальноукраїнський характер. Лише протягом 1960 р. на території республіки було закрито 723

церкви і молитовні будинки, з них 152 в західних областях³². Найбільше ті акції торкнулися Дніпропетровської, Полтавської, Черкаської, Чернігівської, Вінницької, Київської, Одеської, Хмельницької, Львівської, Станіславської областей.

Наступного 1962 р. в Україні знову було знято з реєстрації 1263 релігійні громади³³. Згідно з новою діючою інструкцією для застосування законодавства про культу церкви закривалися переважно внаслідок слабкої релігійної активності населення, тобто через незначну кількість церковних служб протягом року і присутніх на них віруючих.

Пошуком причин для закриття місцеві органи влади, як правило, себе не занадто утруднювали. Нею, скажімо, могло стати «невдале розташування храму...» щодо приміщення клубу, відвідувачам котрого могли заважати церковні дзвони. За один з «аргументів» правила можливість для населення задовольняти релігійні потреби в сусідніх населених пунктах, де функціонували церкви, хоча до них добиратися, особливо людям похилого віку, було не так легко.

За період 1959–1964 рр. у Полтавській області за санкцією Ради у справах релігії було знято з реєстрації 199 релігійних приміщень, з них під склади передано – 19, клуби – 29, школи – 25, спортзали – 13, дитячі садочки – 15, квартири – 25, розібрано – 50, аварійними визнано лише 4 приміщення³⁴.

Протягом 1960–1964 рр. у релігійних громад Херсонської області вилучено 26 приміщень³⁵. За цей же період у Чернігівській області знято з реєстрації 191 релігійну громаду і 191 церковне приміщення. Крім цього, у релігійних громадах області в 1962–1964 рр. було вилучено 31 культове приміщення, яке колись належало клубам³⁶.

Лише за період з 1961 по 1965 рр. у м. Києві та Київській області у православних віруючих було вилучено 225 приміщень, загалом площею 39,5 тисяч м², що були відновлені і відкриті віруючими в роки війни³⁷.

У липні 1962 року виконком Вінницької обласної Ради депутатів трудящих прийняв рішення «Про вилучення приміщень церков, які використовувались у довоєнний час під сільські клуби, під склади зерна, а також про знесення аварійних молитовних будинків та інше». Цією постановою зразу ж в одинадцяти районах області – Барському, Бершадському, Брацлавському, Вінницькому, Жмеринському, Крижопільському, Літинському, Муровано-Куриловецькому, Тульчинському, Чернівецькому та Ямпільському закривалися або передавались під інші установи цілі храми Російської православної церкви, які були відновлені для молитов під час війни. У 12 селах області приміщення церков знову віддавались під сільські клуби. Велику церкву в с. Городкіка Крижопільського району передали під кінотеатр, а релігійну громаду з реєстрації зняли. У с. Борків Літинського району приміщення

церкви було передано під клуб, а сільській громаді дозволили орендувати, як сказано в постанові, інше приміщення. Сільські церкви в Мальцівцях Барського, Піски Бершадського, Тернівцях Крижопільського, Довжику і Миронівці Ямпільського районів продовжували використовувати, як і до війни, під зерносховища, а церкви в селах Киянівка Барського та Забужжя Брацлавського районів виконком обласної ради з подання районних рад вирішив знести як аварійні. В окремих селах церковні будівлі передавались під навчальні класи, шкільні майстерні, під дитячі ясла та спортзали (Саїнки Чернівецького, Ставки Піщанського районів тощо)³⁸.

Калинівський райвиконком Вінницької області зняв з реєстрації релігійні громади в селах Заливанщина і Глинське, мотивуючи це розпадом общин, хоча насправді ніякого розпаду не було³⁹.

Під час загальноукраїнського переобліку релігійних організацій 1961 р. виявились фактичні применшення даних про кількість віруючого населення. Тим самим спотворювався рівень релігійності населення. Розбіжності з дійсними станом речей були такими значними, що пізніше Комітет у справах релігій при Раді Міністрів Української РСР змушений був визнати, що місцеві керівники «свідомо» зменшували кількість віруючих, що відвідували церкви і молитовні будинки. Робилося це з метою аргументації необхідності закриття культових споруд та зняття з реєстрації релігійних общин⁴⁰.

Тим часом у різні державні інстанції України надходила велика кількість скарг, заяв про порушення прав віруючих, а також законодавства про культу. Лише при переобліку релігійних організацій в органи державної влади надходили тисячі письмових та усних скарг, звернень, прохань, серед яких абсолютну більшість становили колективні скарги віруючих, що свідчило про неможливість вирішення питання на місцях.

Однією з таких була скарга написана на ім'я секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва жителями с. Скаржинці Хмільницького району Вінницької області про повернення громаді приміщення каплиці віруючих католиків, яке було в них відібране рішенням Вінницького облвиконкому⁴¹.

Прохання і скарги віруючих, серед яких було чимало інвалідів війни, солдатських вдів та ветеранів праці, осідали на довгих полицях. Усе це свідчило про те, що кампанія з вилучення у віруючих культових споруд здійснювалась з великими перекручуваннями, навіть порушеннями існуючого законодавства про релігійні культу.

За відомою аналогією початок 60-х рр. можна назвати «роками великого перелому». Найбільше втратили віруючі Вінницької, Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської, Хмельницької та інших областей.

Іноді справи не завершувалися лише відправленням скарг, а переростали у відверті конфлікти. У с.Сьомаки Хмельницького району Вінницької області під час вилучення приміщення церкви віруючі

вчинили опір представникам органів влади⁴². Близько 100–150 осіб не давали змоги вилучити приміщення церкви⁴³. У с. Завадівка Гайсинського району Вінницької області голова сільради С. Кузьмін запропонував священику виїхати із села. Крім того, відібрав у нього ключі від церкви, а культове майно викинув з приміщення. Тоді віруючі стали на захист церкви і майна⁴⁴.

Захист віруючими своїх церков були непоодинокими. Так вчинили жителі сіл Красносілки – Старо-Костянтинівського, Лютарка – Ізяславського, Перемишль – Шепетівського районів Хмельницької області⁴⁵, Підлісний Ялтушків Барського району Вінницької області⁴⁶. А віруючі жителі с. Росошани Кельменського району Чернівецької області самовільно відкрили церкву, яка була закрита більше року⁴⁷.

Загальні наслідки вилучення культових споруд у релігійних громадах України були такими, що їм важко підшукати аналогію. За 20 післявоєнних років у республіці з реєстрації було знято 4847 церков і молитовних будинків⁴⁸.

У постанові Верховної Ради УРСР від 13 серпня 1965 р. «Про деякі факти порушення соціалістичної законності щодо віруючих» зазначалось, що подекуди службові особи Черкаської та ряду інших областей проводили незаконні обшуки в молитовних будинках, звільняли з роботи людей за релігійними переконаннями, перешкоджали віруючим зареєструвати громади, відправляти релігійні обряди та припускали інші адміністративні протиправні дії. Мали місце факти необґрунтованого притягнення до кримінальної відповідальності віруючих⁴⁹. В окремих селах Бердичівського, Олевського та ряду інших районів Житомирської області головами сільських Рад незаконно вилучалась релігійна література⁵⁰.

Результати кампанії мали трагічні наслідки для церкви. Відбирання культових споруд – було засобом, який вів до підриву матеріальної бази релігії. Унаслідок такої політики культові і, у першу чергу, православні споруди зазнали величезних руйнувань.

Із загальної кількості знятих з реєстрації релігійних громад майже 855 припадає на сільську місцевість, тобто на села і селища України. Їх переважна кількість стосується періоду 1959–1964 рр. У той час знято з реєстрації 81,1% церков та молитовних будинків, коли особливо заповзято проводилась державно-командна діяльність спрямована, проти широких мас віруючих. Найбільшу кількість храмів, молитовних будинків у період хрущовсько-державного протирелігійного наступу було знято з реєстрації на Вінниччині, Станіславщині (Івано-Франківщині), Львівщині, Тернопільщині, Хмельниччині, Житомирщині тощо⁵¹. Державна політика руйнування церков продовжувалась і після усунення від влади М. Хрущова.

У республіці лише протягом одного 1965 р. було закрито загалом 701 типове культове приміщення, у тому числі костьолів – 503 (з них під культосвітні заклади використовувалось – 35, під склади колгоспів – 411, залишилось не використаними – 48 приміщень. Було закрито 28 синагог, 23 старообрядницькі і реформаторські церкви і 107 молитовних сектантських будинків⁵².

Можна констатувати, що на середину 60-х рр. було підведено законодавчу базу під політику обмеження діяльності церкви. Це й надалі дозволяло ще активніше вилучати культові споруди. Закриття церков здійснювалось з такою інтенсивністю, що це наштовхувало на думку про наявність конкретного й дуже напруженого плану.

Секуляризаційна політика держави відносно церкви істотно підірвала матеріальні та моральні основи останньої. Із загальної кількості знятих з реєстрації культових споруд 1209 приміщень залишилось напризволяще і піддавались незворотному природному нищенню й поступовому руйнуванню. Лише на Вінниччині у середині 60-х рр. кількість безгосподарських культових споруд, що були зняті з реєстрації і використовувались не за призначенням, становила 63 приміщень, з яких у Гайсинському – 12, Крижопільському – 10, Липовецькому – 8 і Тульчинському районах – 6. Таке ж становище було і в інших районах області⁵³. Доповнимо до цього те, що більше тисячі храмів було розібрано з причин «неможливостей використання та аварійності».

На середину 60-х рр. на території республіки діяло 4562 православні церкви, 9 православних монастирів, 53 старообрядницькі церкви, 100 католицьких костьолів, 81 реформаторська церква, 14 синагог⁵⁴. Їх значна частина була віднесена до пам'яток історії та культури, багато з яких теж знаходилась у аварійному становищі, бо належних коштів, матеріальних ресурсів для їх утримання не виділялось.

У 1950-ті – першій половині 60-х років українське суспільство, незважаючи на певне «потепління» в релігійній сфері, починає мати ознаки секуляризованого. Число людей, які декларували свою віру, було меншим від тих, хто вважав себе невіруючим. У свою чергу, навіть ті, хто вважав себе віруючим, були менш втягнуті в релігійні відносини внаслідок закриття храмів, та інших обмежень діяльності Церкви. Секуляризація релігійного життя була настільки сильною, що в 1960-і роки, згідно радянських релігієзнавців, число віруючих не перевищувало 15–20%. Проте ця цифра виявилась тим рубежем, який радянська влада виявилась безсилою подолати.

Слід відзначити, що соціологічні дослідження в 1940–50-ті роки не проводились і були відновлені лише в кінці 1950-х років. Оскільки соціологічні дослідження були різними за методикою та інструментарієм, то вони давали різні дані. Загалом, радянські

дослідження вказували, що кількість віруючих на середину 1960-х років не перебільшувала 20% від дорослого населення. Постанова ЦК КПРС від 10 листопада 1954 року «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної роботи серед населення», яка вказувала, що «більшість населення Радянського союзу уже звільнилася від релігійних пережитків», давала правдиву оцінку⁵⁵.

Отже, є підстави кваліфікувати заходи держави з неухильного зменшення у досліджуваній період кількості діючих релігійних громад православної та інших конфесій як конкретно спрямовані акції з масштабного послаблення позицій православної церкви. Усе це було складовою частиною цілеспрямованої активізації процесу атеїзації населення, що суперечило конституційним положенням, а також порушенню прав людини.

¹ Николин А. Церковь и государство / История правовых отношений / Издание Сретенського монастиря. – М., 1997. – С. 149.

² Там само. – С.173.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4263. – Арк. 28.

⁴ Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40-50-ті рр.. ХХ ст.): – Монографія. – Чернівці: Рута, 2002. – С. 300.

⁵ Марусик Т. Вказ.праця. – С. 300.

⁶ Там само. – С. 301.

⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4263. – Арк. 28.

⁸ Гопченко П. Національна політика держави і церкви / Церква і національне відродження. – К., 1993. – С. 34.

⁹ Марусик Т. Вказ.праця. – С. 305.

¹⁰ Там само. – С. 304.

¹¹ Кочержинський Ю. Релігієзнавство як елемент українознавства // Церква і національне відродження – К., 1993. – С. 61.

¹² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4263. – Арк. 203.

¹³ Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні (40-і – початок 90-х рр.). Історичні зошити. – К., 1993. – С. 4.

¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4263. – Арк. 204.

¹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 188. – Арк. 61.

¹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5205. – Арк. 14.

¹⁷ Бондарчук П. Релігійність населення України (середина 40-х – середина 1980-х років): Теоретичні проблеми та загальна характеристика // Україна ХХ ст.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 270.

¹⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1104. – Арк. 1, 4, 5.

- ¹⁹ Шире развернуть научно-атеистическую пропаганду // Правда, 1954 – 24 июня.
- ²⁰ КПРС в резолюциях ... – К., 1980. – Т. 6. – С. 500.
- ²¹ Там само. – С. 513.
- ²² Там само. – С. 515-516.
- ²³ Марусик Т. Вказ.праця. – С. 325.
- ²⁴ Єленський В.Є. Суворя «відлига». Замітки про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х рр. // Людина і світ. – 1990. – № 7. – С. 26.
- ²⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 434. – Арк. 3, 10–15.
- ²⁶ Там само. – Спр. 188. – Арк. 61.
- ²⁷ Там само. – Арк. 43.
- ²⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 425. – Арк. 1.
- ²⁹ Там само. – Оп. 1 – Спр. 324. – Арк. 73.
- ³⁰ Там само. – Оп. 2. – Спр. 266. – Арк. 2.
- ³¹ Там само. – Ф. 5116. – Оп. 8. – Спр. 260. – Арк. 300.
- ³² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5297. – Арк. 4
- ³³ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 402. – Арк. 1.
- ³⁴ Там само. – Оп. 1. – Спр. 433. – Арк. 56.
- ³⁵ Там само. – Арк. 68.
- ³⁶ Там само. – Арк. 84.
- ³⁷ Там само. – Арк. 38.
- ³⁸ Романюк І.М. Державна політика руйнування церков на селі у 1950–60–ті рр. в Україні // Вісник Київського ін-ту «Слов'янський університет». – К., 2001. – № 11. – С. 119.
- ³⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 448. – Арк. 25.
- ⁴⁰ Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні (40–і – початок 90–х рр.). Історичні зошити. – К., 1993. – С. 7.
- ⁴¹ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 449. – Арк. 1.
- ⁴² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5205. – Арк. 400.
- ⁴³ Там само. – Арк. 402.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 448. – Арк. 25.
- ⁴⁵ Там само. – Спр. 443. – Арк. 71-72.
- ⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4494. – Арк. 210.
- ⁴⁷ Там само. – Спр. 5663. – Арк. 121.
- ⁴⁸ Меркатун І.П. Антирелігійна компанія 50–60–х рр. на Україні // Український історичний журнал. – 1991. – №1 0. – С. 75.
- ⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 448. – Арк. 13.
- ⁵⁰ Там само. – Арк. 35.
- ⁵¹ Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні ... – С. 8.
- ⁵² ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 449. – Арк. 1.
- ⁵³ Там само. – Оп. 1. – Спр. 433. – Арк. 1, 3.
- ⁵⁴ Там само. – Оп. 2. – Спр. 449. – Арк. 29.
- ⁵⁵ Бондарчук П. Вказ. стаття. – С. 269.